

SOLIQLARNI TAQSIMLASH MEKANIZMLARINING EVOLYUTSIYASI: NAZARIY YONDASHUVLAR

Alimqulov Hikmatulla Baxrom o'g'li
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti

Soliqlarni taqsimlash mexanizmlari davlat moliya tizimining muhim bo'g'ini bo'lib, ular orqali soliq tushumlari markaziy va hududiy budjetlar o'rtasida adolatli va samarali tarzda qayta taqsimlanadi. Ushbu mexanizmlar fiskal siyosatni amalga oshirish, hududlararo iqtisodiy tengsizlikni kamaytirish hamda davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasini qo'llab-quvvatlashda muhim rol o'ynaydi.

Soliqlarni taqsimlash mexanizmlarining asosiy maqsadi davlat daromadlarini yagona tizim asosida shakllantirish va ularni turli darajadagi budjetlar o'rtasida optimal taqsimlashdan iborat. Bu jarayon orqali har bir hududning moliyaviy imkoniyatlari hisobga olinadi hamda ularning minimal ijtimoiy va iqtisodiy ehtiyojlari ta'minlanadi. Soliqlarni taqsimlash mexanizmlari odatda ikki asosiy shaklda amalga oshiriladi (1-rasm).

1. Vertikal taqsimlash (markaz va hududlar o'rtasida)

- Bu shaklda soliq tushumlari davlat budjet tizimining turli darajalari o'rtasida taqsimlanadi. Ayrim soliqlar to'liq markaziy budjetga yo'naltirilsa, ayrimlari mahalliy budjetlarga birlashtiriladi yoki ular o'rtasida normativ asosda bo'linadi. Vertikal taqsimlash davlatning fiskal siyosatini markazlashtirilgan holda yuritish hamda hududlarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash imkonini beradi.

2. Gorizontaal taqsimlash (hududlar o'rtasida)

- Bu mexanizm bir darajadagi hududiy budjetlar o'rtasidagi moliyaviy tenglikni ta'minlashga qaratilgan. Ya'ni iqtisodiy jihatdan rivojlangan hududlardan tushadigan resurslar nisbatan zaif hududlarni qo'llab-quvvatlash uchun qayta taqsimlanadi. Bu jarayon ko'pincha transferlar (dotatsiya, subvensiya va subsidiya) orqali amalga oshiriladi.

1-rasm. Soliqlarni taqsimlash mexanizmlari

Soliqlarni taqsimlash mexanizmlari bir qator muhim iqtisodiy vazifalarni bajaradi. Birinchidan, ular davlat budjet tizimining barqarorligini ta'minlaydi. Ikkinchidan, hududlar o'rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni kamaytiradi va ijtimoiy adolatni mustahkamlaydi. Uchinchidan, mahalliy hokimiyatlarning moliyaviy mustaqilligini oshirish orqali hududiy rivojlanishni rag'batlantiradi. Shuningdek, ushbu mexanizmlar davlatning yagona fiskal siyosatini amalga oshirishga xizmat qiladi. Bu esa makroiqtisodiy barqarorlikni saqlash, inflyatsiyani nazorat qilish va iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlashda muhim ahamiyatga ega.

Tarixan soliqlarni taqsimlash markazlashgan boshqaruvdan boshlangan bo'lib, keyinchalik fiskal federalizm tamoyillari asosida yanada murakkab va ko'p darajali

tizimga aylangan. Ushbu jarayon davlatning iqtisodiyotga aralashuvi darajasi, hududiy rivojlanish tafovutlari va fiskal siyosatning maqsadlariga qarab shakllanib kelgan. Nazariy jihatdan soliqlarni taqsimlash mexanizmlari klassik, keynscha va zamonaviy fiskal federalizm yondashuvlari asosida tahlil qilinadi.

1-jadval

Soliqlarni taqsimlash mexanizmlarining klassik, keynscha va zamonaviy fiskal federalizm yondashuvlari bo'yicha qiyosiy tahlili

Yondashuv	Soliqlarga qarash	Asosiy maqsad	Soliqlarni taqsimlash mexanizmi	Natija / ahamiyati
Klassik yondashuv	Soliqlar davlat funksiyalarini moliyalashtirish vositasi	Davlat xarajatlarini qoplash va minimal davlat aralashuvi	Soliqlar asosan markaziy budjetga yig'iladi, keyin davlat xarajatlari uchun taqsimlanadi	Davlatning asosiy funksiyalari moliyalashtiriladi, iqtisodiyotga cheklangan aralashuv
Keynscha yondashuv	Soliqlar iqtisodiy barqarorlik va talabni boshqarish vositasi	Iqtisodiy sikllarni yumshatish, bandlik va talabni oshirish	Soliq siyosati progressiv tarzda qo'llanadi, fiskal siyosat orqali daromadlar qayta taqsimlanadi	Iqtisodiy tebranishlar kamayadi, makroiqtisodiy barqarorlik ta'minlanadi
Zamonaviy fiskal federalizm	Soliqlar markaz va hududlar o'rtasida samarali taqsimlanadigan resurs	Hududiy rivojlanish, fiskal mustaqillik va tenglikni ta'minlash	Soliqlar markaziy va mahalliy budjetlar o'rtasida bo'linadi, transfertlar (dotatsiya, subvensiya, subsidiya) ishlatiladi	Hududlararo tenglik oshadi, moliyaviy mustaqillik va samaradorlik kuchayadi

Soliqlarni taqsimlash mexanizmlari davlat moliya tizimining shakllanishi va rivojlanishida muhim o'rin egallaydi. Ular orqali davlat va hududiy boshqaruv organlari o'rtasida moliyaviy resurslar qayta taqsimlanadi, fiskal siyosat amalga oshiriladi hamda iqtisodiy barqarorlik ta'minlanadi. Iqtisodiy tafakkur tarixida soliqlarni taqsimlashga doir bir qator nazariy yondashuvlar shakllangan bo'lib, ular klassik, keynscha va zamonaviy fiskal federalizm konsepsiyalarida o'z ifodasini topgan.

1. Klassik yondashuv (Classical approach). Klassik iqtisodiy maktab vakillari, jumladan A. Smit, D. Rikardo va boshqa olimlarning qarashlariga ko'ra, davlat iqtisodiyotga minimal darajada aralashishi lozim. Ushbu yondashuvda davlatning asosiy vazifasi jamiyatda tartibni saqlash, tashqi xavfsizlikni ta'minlash, sud-huquq tizimini yuritish hamda ba'zi umumiy xizmatlarni moliyalashtirish bilan cheklanadi. Shu nuqtai nazardan soliqlar davlatning ushbu minimal funksiyalarini moliyalashtirish uchun asosiy manba sifatida qaraladi. Klassik yondashuvga ko'ra, soliqlar asosan markaziy budjetga yig'iladi va keyinchalik davlat xarajatlarini qoplash uchun

taqsimlanadi. Bu tizimda soliqlarning hududiy taqsimoti deyarli muhim rol o'ynamaydi, chunki iqtisodiy resurslar markazlashgan holda boshqariladi.

Klassik maktab vakillari soliqlarning iqtisodiyotga bevosita ta'siri cheklangan deb hisoblaganlar. Ularning fikricha, bozor mexanizmi o'z-o'zini tartibga solishga qodir bo'lib, soliqlar faqat zarur moliyaviy resurslarni yig'ish vositasi sifatida xizmat qiladi. Shuning uchun bu yondashuvda soliq siyosati iqtisodiy jarayonlarga faol aralashmaydi.

Xulosa qilib aytganda, klassik yondashuvda davlat roli cheklangan bo'lib, soliqlar faqat budjet xarajatlarini qoplash vositasi sifatida qaraladi va iqtisodiyotni tartibga solish funksiyasi deyarli e'tiborga olinmaydi.

2. Keynscha yondashuv (Keynesian approach). Keyns iqtisodiy nazariyasi soliqlarga bo'lgan qarashni tubdan o'zgartirdi. J.M. Keynsning fikricha, bozor iqtisodiyoti doimo muvozanatda bo'lavermaydi va u o'z-o'zidan to'liq bandlikni ta'minlay olmaydi. Shuning uchun davlat iqtisodiy jarayonlarga faol aralashishi zarur. Keynscha yondashuvda soliqlar nafaqat daromad yig'ish vositasi, balki muhim iqtisodiy boshqaruv instrumenti sifatida qaraladi. Davlat soliqlar yordamida yalpi talabni tartibga soladi, iqtisodiy sikllarni yumshatadi va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlaydi.

Masalan, iqtisodiy inqiroz davrida davlat soliqlarni kamaytirish orqali aholi va biznesning qo'lida ko'proq daromad qoldiradi. Bu esa iste'mol va investitsiyalarni oshiradi hamda iqtisodiy faollikni rag'batlantiradi. Aksincha, iqtisodiyot "qizib ketgan" davrda soliqlar oshiriladi, bu esa ortiqcha talabni kamaytiradi va inflyatsion bosimni pasaytiradi. Shu bilan birga, Keyns nazariyasida davlat xarajatlari ham muhim rol o'ynaydi. Soliqlar va davlat xarajatlari o'rtasidagi muvozanat iqtisodiy siyosatning asosiy instrumentiga aylanadi.

Xulosa qilib aytganda, keynscha yondashuvda soliqlar iqtisodiyotni tartibga soluvchi faol instrument bo'lib, ular iqtisodiy sikllarni yumshatish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

3. Zamonaviy fiskal federalizm yondashuvi. Zamonaviy iqtisodiy nazariyada soliqlarni taqsimlash masalasi fiskal federalizm konsepsiyasi doirasida keng tahlil qilinadi. Ushbu yondashuvda asosiy e'tibor markaziy va mahalliy hokimiyatlar o'rtasida moliyaviy vakolatlarni optimal taqsimlashga qaratiladi. Fiskal federalizm nazariyasiga ko'ra, davlatning turli darajadagi boshqaruv organlari turli fiskal funksiyalarni bajarishi lozim. Jumladan, markaziy hukumat makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va daromadlarni qayta taqsimlash bilan shug'ullansa, mahalliy hokimiyatlar resurslardan samarali foydalanish va hududiy ehtiyojlarni qondirishga mas'ul bo'ladi.

Soliqlarni taqsimlash ushbu tizimning asosiy elementi hisoblanadi. Ayrim soliqlar to'liq yoki qisman markaziy budjetga yo'naltiriladi, ayrimlari esa mahalliy budjetlarning asosiy daromad manbai sifatida belgilanadi. Bunday yondashuv hududlarning moliyaviy mustaqilligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, hududlar o'rtasidagi iqtisodiy tengsizlikni kamaytirish uchun transfer tizimi muhim rol o'ynaydi. Dotatsiya, subvensiya va subsidiya kabi mexanizmlar orqali iqtisodiy

jihtadan zaif hududlar qo'llab-quvvatlanadi. Bu esa mamlakat bo'yicha ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning muvozanatli bo'lishini ta'minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, fiskal federalizm yondashuvda soliqlar davlat va hududlar o'rtasida samarali taqsimlanadi, bu esa moliyaviy mustaqillik va iqtisodiy tenglikni birgalikda ta'minlashga xizmat qiladi.

Soliqlarni taqsimlash mexanizmlarining nazariy evolyutsiyasi iqtisodiy tafakkur rivojlanishi bilan chambarchas bog'liqdir. Klassik yondashuvda davlat roli minimal bo'lsa, keynscha yondashuvda soliqlar faol iqtisodiy instrument sifatida qaraladi. Zamonaviy fiskal federalizm esa ushbu ikki yondashuvni uyg'unlashtirib, soliqlarni markaz va hududlar o'rtasida optimal taqsimlashga asoslanadi.

Natijada, zamonaviy soliq tizimlari nafaqat budjetni to'ldirish, balki iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, hududlar rivojlanishini muvozanatlashtirish va ijtimoiy adolatni kuchaytirish vazifalarini ham bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Harvey S. Rosen, Ted Gayer – Public Finance (McGraw-Hill Education)
URL: <https://www.mheducation.com/highered/product/public-finance-rosen.html>
2. Oates W. E. Fiscal Federalism. – New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1972. – 256 p. URL: <https://surl.li/iykmob>
3. Buchanan J. M., Musgrave R. A. Public Finance and Public Choice: Two Contrasting Visions of the State. – Cambridge: MIT Press, 1999. – 272 p. URL: <https://surl.lt/wghupu>
4. Wu J. X., He L. Y. Urban–rural gap and poverty traps in China: A prefecture level analysis //Applied Economics. – 2018. – T. 50. – №. 30. – P. 3300-3314. URL: <https://surl.li/coptpm>